

Piotr CHOJNACKI
Warszawa

Dokument odpustowy kardynała Zbigniewa Oleśnickiego dla katedry plockiej z 1455 roku*

Odpusty i dokumenty je przyznające nie wzbudzały dotychczas większego zainteresowania historyków¹. Nie dziwi więc fakt, że również dokumenty odpustowe dla kościołów mazowieckich nie znalazły swego badacza, tym bardziej, że ich liczba nie jest imponująca². Ograniczona jest również liczba ośrodków, które takie przywileje otrzymały. Należą do nich:

Dominikanie płocky³

1253 Hugo, kardynał św. Sabiny, legat papieski; odpust dla przyczyniających się do zbudowania klasztoru (ZDm. Pł., t. 1, nr 14)

1253 Hugo, kardynał św. Sabiny, legat papieski (ibid., nr 15)

1402 Mikołaj Kurowski arcybiskup gnieźnieński oraz biskupi: krakowski, plocki, wrocławski, poznański, tebryski (Tebrisu w Iranie) i lidoryceński; odpust objął także wspierających nowo wybudowany szpital (ibid., nr 62)

---

* Pani Profesor Marii Koczerskiej serdecznie dziękuję za udostępnienie odpisów i fotografii dokumentów Zbigniewa Oleśnickiego oraz za wskazówki dotyczące pisarzy kancelarii biskupiej, zaś Pani Doktor Agnieszce Bartoszewicz za uwagi na temat świąt i kalendarzy.

¹ Podstawowe informacje o odpustach podają m.in.: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. 17, Warszawa 1891, s. 97–113 (s. v. „Odpust”); *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 1, Freiburg i. Briesgau 1930, s. 31–35 (s. v. „Ablass”); *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, München–Zürich 1980, s. 45–46 (s. v. „Ablass”); *Dictionnaire d’Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, t. 7, cz. 1, Paris 1926, s. 535–539 (s. v. „Indulgence”). Krótkie hasło poświęcone dokumentom odpustowym znajduje się w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, s. 46 (s. v. „Ablassbriefe”). Jeden z przywilejów odpustowych Zbigniewa Oleśnickiego omówiła M. Koczerska, *Miniatura na dokumencie odpustowym kardynała Oleśnickiego z 1449 roku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 45, 1983, nr 2, s. 163–174. Tą samą miniaturą zajął się M. Walczak, *Ikona miniatury na dokumencie odpustowym Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu*, w: *Magistro et amico — amici discipulique*, Kraków 2002, s. 481–504. Wpływ przywilejów odpustowych na rozwój ruchu pielgrzymkowego zbadały H. Manikowska, *Ruch pielgrzymkowy na Śląsku w późnym średniowieczu — problemy badawcze*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa 1995, s. 225–241, oraz M. Starnawska, *Kościoły zakonów krzyżowych na Śląsku jako ośrodki odpustowe*, w: *ibid.*, s. 313–318. Odpustami kościołów wrocławskich zajął się H. Manikowska, *Wrocławski liber indulgentiarum z końca XV wieku*, w: *E scientia et amicitia*, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 131–143. Ostatnio interesującą analizę okoliczności wystawienia przywileju odpustowego dla bractwa przy kościele Św. Mikołaja w Bochni przedstawił K. Stopka, *Odpust bocheński z 1354 roku i jego ormiański kontekst*, w: *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, Kraków 2000, s. 55–80, nie zajął się jednak ani treścią przywileju, ani jego formularzem.

² Przejrzano mazowieckie kodeksy dyplomatyczne: KDMaz.; NKDMaz., t. 2–3; ZDm. Pł., t. 1. W tekście odwoływać się będę również do wydawnictw: *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. II: 1416–1450, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973 (dalej: ZDKDK, t. 2) oraz *Zbiór dokumentów zakonu OO. Paulinów w Polsce*, z. 1: 1328–1464, opr. J. Fijałek, Kraków 1938 (dalej: Zb. dok. paul.). Wykorzystano także materiały ze zbiorów AGAD, AD Płock, Archiwum Kapituły Krakowskiej (dalej: AKKr.), AP Kraków, Archiwum OO. Dominikanów w Krakowie (dalej: ADom.) oraz BJ.

³ W Płocku istniały dwa klasztory dominikańskie. Przywileje trzynastowieczne otrzymał klasztor p. w. św. Dominika na przedmieściach miasta, zaś piętnastowieczny — nowo założony klasztor p. w. św. Trójcy, ufundowany przez księżną Aleksandrę i położony w samym mieście (T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976, s. 81).

Kościół w Czerwińsku

1279 Werner biskup chełmiński (NKDMaz., t. 2, nr 61)

1280 Jan biskup poznański (ibid., t. 2, nr 63)

Kościół klasztoru Św. Magdaleny norbertanek w Płocku

1346 Nieokreśleni biskupi (NKDMaz., t. 2, nr 272)⁴

Kościół augustianów

1372 Papież Grzegorz XI: trzy przywileje dla kościołów w Warszawie (NKDMaz., t. 3, nr 129), Ciechanowie (ibid., nr 130) i Rawie (ibid., nr 131)

Katedra płocka⁵

1346 Jan arcybiskup Edessy oraz biskupi następujących miast: Seleucja, Sash, Brugnato, Termoli (?), Lango, Tinos i Mykonos, Trebinje, Krbava, Mesched, Oppido, Mamertino, Dorpat (?) (NKDMaz., t. 2, nr 271); przywilej potwierdzony przez Jakuba biskupa płockiego (1396–1425)

1358 12 biskupów następujących miast: Cuenca, Arkadia, Comacchio, Sorra, Valona, Karanos, Bisacja, Sebasta, Othana, Soliwia, Athyra, Cittanova; przywilej dla członków bractwa NMP przy katedrze, każdy biskup nadaje 40 dni odpustu. Na dokumencie zapiski o dodatkowych odpustach i potwierdzeniach późniejszych (ZDm. Pł., t. 1, nr 32 i 32 a–l; NKDMaz., t. 3, nr 280)

1396 Papież Bonifacy XI (KDMaz., nr 136 — tu błędna data roczna 1400)

Listę tych przywilejów należy poszerzyć o przywilej Zbigniewa Oleśnickiego, biskupa krakowskiego i kardynała, wydany w 1455 r., a zachowany w Archiwum Diecezjalnym w Płocku⁶. Uzupełnia on także spis kardynalskich przywilejów odpustowych Oleśnickiego, zestawiony przez Marię Koczerską⁷. Najwięcej dokumentów tego typu (8) wystawił Oleśnicki w latach 1449–1450, a więc bezpośrednio po uzyskaniu kapelusza kardynalskiego⁸. Był to element starań o utrzymanie dominującej pozycji w państwie, a jednocześnie próba propagandy własnego awansu i pozyskiwania życzliwości zarówno duchowieństwa, jak i wiernych⁹. Wydając pięć lat później dokument dla katedry płockiej niekoniecznie musiał się Oleśnicki kierować tymi samymi motywami. Jego pozycja kardynalska była już wtedy umocniona. Nie musiało też zależeć kardynałowi na zjednywaniu sobie przychylności w diecezji płockiej. Przypuszczalnie inicjatywa wyszła od Mazowszan, tym bardziej, że dyplom ten jest jedynym przywilejem odpustowym kardynała wydanym dla świątyni spoza diecezji krakowskiej. Możemy się domyślać, że główną rolę odegrał tu ówczesny biskup płocki Paweł Giżycki, od dawna związany z biskupem krakowskim¹⁰. W 1455 r. biskup płocki stanął na czele grupy regentów, rządzących Mazowszem w imieniu synów zmarłego księcia Władysława I¹¹. Być może zwracając się o przywilej wzmacniał własną pozycję — udowadniając, że cieszy się życzliwością wpływowego kardynała. Równocześnie zyskiwał popularność w oczach wiernych, gdyż przywilej Oleśnickiego był niezwykle korzystny. Wszystko to jednak pozostaje jedynie hipotezą.

⁴ Zachowała się jedynie wzmianka o tym dokumencie. Ponieważ jednak wydany został tego samego dnia, co przywilej odpustowy dla katedry płockiej (NKDMaz., t. 2, nr 271), wydawcy domyślają się, że wystawcami była ta sama grupa biskupów (por. niżej).

⁵ W pracy A. J. Nowowiejskiego, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930, znajduje się rozdział „Uroczystości, nabożeństwa i odpusty kościoła katedralnego”, ale jest tam (s. 364) wspomniany jedynie przywilej z 1346 r. Znajdziemy również lakoniczną wzmiankę o tym, że katedra miała liczne odpusty (s. 374).

⁶ AD Płock, perg. 290 (por. Aneks nr 1). Z późnego średniowiecza zachował się w tym archiwum jeszcze tylko odpust dla katedry z 1473 r., nadany przez Marka, kardynała św. Marka, patriarchę akwilejskiego i legata papieskiego (AD Płock, perg. 350).

⁷ M. Koczerska, *Miniatura*, s. 167, przyp. 3. Spis ten udało się rozszerzyć o sześć innych dyplomów, co łącznie z dokumentem płockim daje 16 dokumentów odpustowych kardynała Oleśnickiego (Materiały zebrane przez prof. Marię Koczerską). Przypuszczalnie część dokumentów odpustowych tego wystawcy nie zachowała się.

⁸ Ibid., s. 166.

⁹ Ibid., s. 167–168.

¹⁰ Szerzej na ten temat por. P. Chojnacki, *Biskup płocki Paweł Giżycki (1439–1463) i jego działalność*, w: *Z biografistyki Polski późnego średniowiecza. Studia*, red. M. Koczerska, „Fasciculi Historici Novi”, t. 4, Warszawa 2001, s. 106–107.

¹¹ Ibid., s. 143–144.

Wskazać można także materialne powody, dla których wystarano się o nowy odpust. Katedra plocka, wybudowana w XII w. przez biskupa Aleksandra z Malonne, w XIII w. dwukrotnie ulegała pożarom, po których ją odbudowywano. W wiekach XIV i XV dodawano do niej nowe kaplice, a w latach 40. XV w. przeprowadzono remont (m.in. obejmujący wymianę stropów). Mimo to należy sądzić, że stan kościoła nie był najlepszy, skoro już w początkach XVI w. katedra wymagała gruntownego remontu¹². Naprawy te finansowali wspólnie biskupi i kapituła¹³, zaś nowy odpust pomagał w przyciągnięciu wiernych, którzy składali datki na rzecz świątyni.

Od strony zewnętrznej dokument Oleśnickiego jest niezwykle skromny, w porównaniu nie tylko z dokumentem kardynalskim dla krakowskiego kościoła Wszystkich Świętych¹⁴, ale również na tle dwóch wcześniejszych przywilejów odpustowych katedry plockiej z połowy XIV w., które mają iluminowane inicjały i miniatury¹⁵. Jedyнным elementem ozdobnym jest wypisane pogrubioną majuskułą imię SBIGNEUS. Litera S ma postać skromnego inicjału. Pismo jest duże i bardzo wyraźne, nie nosi też cech gotyckich. Pisarz praktycznie nie używał skrótów, poza nielicznymi, najpowszechniej stosowanymi. Charakterystyczną cechą pisowni jest używanie litery v zamiast u, np. w słowach *universis, quinquagesimo, quinti*. Porównanie z innymi dyplomami Oleśnickiego pozwala stwierdzić, że podobne cechy występują na dokumentach spisanych ręką Bartłomieja syna Jana z Górki¹⁶. Pochodził on z diecezji poznańskiej i był notariuszem publicznym z mianowania cesarskiego. Nie znajdujemy go w katalogu notariuszy, którzy admisjonowali się w Wielkopolsce¹⁷, co może oznaczać, że swą karierę rozpoczął od razu w Krakowie. W 1451 r. pojawił się jako notariusz w kancelarii Oleśnickiego, a później pracował także w kancelarii biskupa Tomasza Strzępińskiego. Ostatni raz wystąpił w 1456 r.¹⁸

Do dokumentu przywieszona była pieczęć kardynalska Oleśnickiego¹⁹. Odrywający ją, zapewne dziewiętnastowieczny „kolekcjoner”, urwał także dolną część pergaminu wraz z fragmentem tekstu, co sprawia, że część tekstu dyplomu wymaga rekonstrukcji.

Formularz dokumentu nie odbiega znacząco od formularza innych znanych dokumentów odpustowych Oleśnickiego. Rozpoczyna go intytulacja, właściwa dla kardynałów, i zbliżona do stosowanej w bullach papieskich: *Sbigneus miseratione divina tituli Sancte Prisce Sancte Romane Ecclesie presbiter cardinalis et episcopus Cracoviensis*, po której następuje salutacja: *universis Cristifidelibus salutem in Domino sempiternam*²⁰.

W dokumentach odpustowych kardynała Oleśnickiego pojawiają się trzy typy areng²¹. Najpowszechniej stosowaną (w 7 dokumentach²²) jest przejęta około połowy XIV w. z kancelarii papieskiej preambuła *Splendor paterne glorie*, przekonująca, że Bóg spełnia prośby ludzi z miłości do nich²³. Mniej popularna (3 wystąpienia²⁴) jest formuła *Licet Is, de cuius munere venit*, mówiąca, iż

¹² T. Żebrowski, op. cit., s. 72–73; R. Kunkel, *Katedra plocka w średniowieczu*, „Biuletyn Historii Sztuki” 50, 1988, z. 3, s. 187–200.

¹³ Stanem kościoła katedralnego i zbieraniem środków *pro fabrica ecclesie* kapituła plocka zajmowała się kilkakrotnie, por. *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta*, wyd. B. Ulanowski, AKH, t. 6, Kraków 1891, nr 315 (1438 r.), 345 (1443 r.). W 1448 r. nałożono takse na kanoników gracialnych (AD Plock, rkps nr 50, Excerpta varia de metrica ecclesie Plocensis, k. 11 v.), w 1456 r. podobną opłatą objęto wszystkich kanoników (ibid., k. 16).

¹⁴ M. Koczerska, op. cit., passim.

¹⁵ Opisy w: NKDMaz., t. 2, nr 271 (fotografia oryginału w zbiorach Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego) i ZDm. Pł., t. 1, nr 32 (or. AGAD, perg. 3382).

¹⁶ Np. AGAD, perg. 3333, który jest instrumentem notarialnym w całości pisanym ręką Bartłomieja. Identyczne jest pismo dokumentów AGAD, perg. 5852 i ADom., perg. 136.

¹⁷ A. Gąsiorowski, *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich. Katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu 1420–1500*, Poznań 1993. Znak notarialny Bartłomieja opublikowała M. Koczerska, *De manu, signo et nomine, czyli o krakowskich notariuszach publicznych w późnym średniowieczu*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska*, Warszawa 1991, s. 199, il. 1 g.

¹⁸ Por. CDUJ, t. 2, nr 164, 165, 169, 182, 184.

¹⁹ Fotografia tej pieczęci jest zamieszczona w: M. Koczerska, *Miniatura*, s. 169, il. 8; opis ibid., s. 173.

²⁰ M. Koczerska, *Miniatura*, s. 167–168.

²¹ Zaledwie w dwóch znanych mi przypadkach (AKKr., perg. 445; ZDKDK, t. 2, nr 554) występują arengi nietypowe.

²² ZDKDK, t. 2, nr 538, 544, 545, 548; Zb. dok. paul., nr 133; AKKr., perg. 430; AP Kraków, perg. 247.

²³ A. Adamska, *Treści religijne w arengach polskich dokumentów średniowiecznych*, St. Źródł. 38, 2000, s. 4.

²⁴ ZDKDK, t. 2, nr 542; AGAD, perg. 5852; BJ, rkps 7759 (tzw. Formularz Wilanowski), k. 127 v.

Bóg spełnia prośby pobożnych i zasłużonych, a nawet przydziela im więcej, niż proszą. Stanisław Kuras²⁵ rozpoznał w tej arendzie nawiązanie do Listu św. Pawła do Efezjan (3, 20–21), gdzie mowa jest o tym, że miłość Boga przewyższa wszelkie poznanie i potrafi dla nas uczynić więcej niż to, o co prosimy, czy o czym myślimy²⁶. W dokumencie plockim pojawia się jednak trzeci typ formuły, również rzadziej stosowany²⁷:

AD Płock, perg. 290: *Cum ad divine laudis obsequium altaria sanctorum in titulum erigantur, ut in eis per oraciones supplicantium beatorum agminum suffragia implorentur terrestres, quidem ecclesia celestis mansionis edificium representat et in hac exhiberi debet officium, quo ad illam per feliciorum ascensum aditus possit preparari.*

Jak widać, podkreślono tu rolę, jaką w spełnianiu prośb wiernych odgrywa pośrednictwo (i wstawnictwo) świętych, ku czci których erylguje się ołtarze. Wydaje się, że taka arenga powinna znajdować się głównie na przywilejach odpustowych wydawanych właśnie dla ołtarzy, ale, jak się okazuje, niekoniecznie.

Następujący po arendze zwrot *cupientes itaque, ut* wprowadza narrację, a ściślej mówiąc formułę motywacyjną²⁸. W przypadku dokumentów odpustowych jest ona dość stereotypowa. Wystawca podkreśla, że troszczy się o zbawienie dusz i napływ wiernych do świątyni, której odpust nadaje:

AD Płock, perg. 290: *Cupientes itaque, ut ecclesia cathedrali Ploczensis Cristifidelibus dignis honoribus iugiter veneretur et salus in ea proveniat animarum — —*²⁹.

Niekiedy ta formuła była bardziej rozbudowana, np.:

ZDKDK, t. 2, nr 545: *Cupientes igitur, ut ecclesia collegiata Sandomiriensis nostre diocesis, — —, a Cristifidelibus dignis atque congruis honoribus iugiter veneretur, atque fideles ipsi tanto libencius causa devocionis ad illam confluant, quo uberius dono celestis gratie conspexerint se refectos — —.*

Następnie pojawia się wyszczególnienie świąt, podczas których odpust można uzyskać oraz określenie warunków uzyskania odpustu. Zarówno spisy świąt, jak i warunki wymagane od wiernych różnią się w poszczególnych dokumentach Oleśnickiego; zmienia się np. liczba dni świątecznych³⁰.

Po zasadniczej treści przywileju następuje formuła koroboracyjna. W dokumencie plockim jest ona niepełna, gdyż dokument został uszkodzony. Wydaje się jednak, że po *In cuius rei testimonium sigillum nostrum* następowało najpowszechniej używane *presentibus est appensum*³¹. Nie znamy początku daty. Analogicznie, jak w innych dokumentach odpustowych, powinna się ona zaczynać od *datum*, zapewne *datum Sandomirie*, gdyż tam, według relacji Długosza³², kardynał spędził ostatnie dni życia. Później następowało określenie dnia, miesiąca i roku. Czytelna jest końcówka daty dziennej, słowo *[pe]nultima*, dalej miesiąc (marzec) i data roczna bez końcówki — 145[?]. Ponieważ pisarz dokumentu wyszedł poza typową dla przywilejów odpustowych datację, gdyż wprowadził także informację o roku pontyfikatu papieża³³ (9 rok pontyfikatu papieża Mikołaja V), możemy zrekonstruować końcówkę daty rocznej. Mikołaj V wstąpił na tron papieski w 1447 r. (wybór 6 marca, koronacja 19 marca), a więc 9 rokiem jego pontyfikatu był rok 1455³⁴. Sprawdzenie liczby braku-

²⁵ ZDKDK, t. 2, nr 542, przyp. 2.

²⁶ „Temu zaś, który według mocy działającej w nas potrafi daleko więcej uczynić ponad to wszystko, o co prosimy albo o czym myślimy, Temu niech będzie chwała w Kościele i w Chrystusie Jezusie po wszystkie pokolenia na wieki wieków” (cyt. za: *Biblia, to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Warszawa 1975).

²⁷ Identyczna arenga pojawia się w odpuście dla kościoła w Beszowej (Zb. dok. paul., nr 143); nieco bardziej rozbudowana jest preambuła na dyplomie dla ołtarzy w kościele Św. Trójcy w Krakowie (ADom., perg. 136).

²⁸ Pojęcie motywacji, czyli formuły bezpośrednio podającej motyw wystawienia dokumentu, na dobre, jak się wydaje, wprowadził do literatury J. Grabowski, *Kancelarie i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999, s. 125–126. Zwrot *cupientes itaque, ut* występuje nieco rzadziej (AGAD, perg. 5852; ADom., perg. 136; Zb. dok. paul., nr 143; BJ, rkps 7759, k. 127 v.; AKKr., perg. 430) niż zwrot *cupientes igitur, ut* (ZDKDK, t. 2, nr 538, 542, 544, 545, 548; Zb. dok. paul., nr 133; AP Kraków, perg. 247; AKKr., perg. 445).

²⁹ Identyczna formuła motywacyjna w dokumencie Zb. dok. paul., nr 143.

³⁰ Por. niżej porównanie przywilejów dla katedry plockiej.

³¹ Tak np. w dokumentach ZDKDK, t. 2, nr 538, 544, 545, 548, 554.

³² J. Długosz, *Katalog biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, MPH s. n., t. 10, cz. 2, Warszawa 1974, s. 222.

³³ Podobne informacje mamy jeszcze tylko w dokumentach AKKr., perg. 445; Zb. dok. paul., nr 143; BJ, rkps 7759, k. 127 v.

³⁴ T. Wierzbowski, *Vademecum*, Lwów 1926, s. 166. Należy tu dodać, że Mikołaj V zmarł 24 marca 1455 r., a wiadomość o jego śmierci nie zdążyła zapewne jeszcze dotrzeć do Krakowa.

jących liter pozwala stwierdzić, że w dokumencie nie umieszczono określenia dnia tygodnia (a 30 marca przypadał wówczas w Niedzielę Palmową). Ponieważ w kancelarii Oleśnickiego, jak i w innych kancelariach biskupich, większość pracowników stanowili notariusze publiczni, wprowadzenie dodatkowych informacji datujących nie może dziwić. W datacji nie pojawiło się jednak określenie indykcji (dla roku 1455 indykcja 3)³⁵.

Stwierdziłem wyżej, że przywilej odpustowy Oleśnickiego był korzystny zarówno dla duchowieństwa katedralnego, jak i wiernych. Porównajmy go z wcześniejszym o niemal równo sto lat dokumentem wystawionym w Awinionie 2 I 1346 r. przez Jana arcybiskupa Edessy i 11 innych biskupów, z równie egzotycznych diecezji³⁶. Nadają oni wiernym 40 dni odpustu. Dokument ten potwierdził biskup płocki Jakub, który dodał od siebie również 40 dni odpustu. Oleśnicki jako kardynał miał prawo nadawania odpustu studniowego, z czego skwapliwie korzystał³⁷. Już tym „przelicytowywał” poprzedników.

W obu dokumentach bardzo obszerne są katalogi świąt³⁸, podczas których odpust można było uzyskać, co nie było regułą³⁹. Dobór świąt jest nieco odmienny. Pokrywają się niemal wszystkie święta Pańskie, choć przywilej Oleśnickiego nie uwzględnia Wielkiego Piątku, ani świąt ku czci Krzyża Św.⁴⁰ Dokumenty Oleśnickiego wymieniają też wszystkie święta Maryjne, podczas gdy dokument awinioński ogranicza się do przyznania odpustów *in singulis festis Beate Marie Virginis*. Większe różnice pojawiają się później, lecz analizę częściowo utrudnia uszkodzenie dokumentu kardynalskiego. Niewątpliwie oba dyplomy uwzględniają dzień Wszystkich Świętych (dokument z 1346 r. także Dzień Zaduszny — być może zapisany na brakującym fragmencie dokumentu Oleśnickiego⁴¹), dzień dedykacji kościoła, święta Ewangelistów i apostołów oraz oba święta poświęcone Janowi Chrzcicielowi. Dokument awinioński dorzuca odpusty za wybrane niedziele oraz oktawy dni świątecznych (o ile je mają). Rozbieżności pojawiają się przy wymienionych oddzielnie świętych męczennikach i wyznawcach oraz świętych kobietach. Zwraca tu szczególnie uwagę fakt, że przywilej wcześniejszy uwzględnia św. Zygmunta króla, patrona katedry płockiej, pomija natomiast najważniejszych polskich świętych — Wojciecha i Stanisława. Na dokumencie Oleśnickiego zachowało się imię Wojciecha i z całą pewnością figurowało na nim także imię Stanisława. Ci dwaj święci zawsze występują razem na dokumentach kardynała, niekiedy obok św. Wacława i Floriana, tworząc grupę patronów Królestwa Polskiego⁴². Imiona świętych męczenników i wyznawców zmieniały się — stale pojawiają się tylko Stefan i Wawrzyniec, a z wyznawców Mikołaj i Grzegorz⁴³.

Interesująco przedstawia się także porównanie występujących w obu przywilejach dla katedry płockiej świętych-kobiet. Wspólne są trzy imiona: Katarzyny, Małgorzaty i Marii Magdaleny. Dyplom XIV-wieczny uwzględnia również święto 11 tysięcy dziewic. Oleśnicki listę tę rozszerza o św. Barbarę i św. Agnieszkę (a prawdopodobnie także św. Dorotę)⁴⁴. Osobno wydzielono grupę *electarum* — św. Jadwigę, Annę i Elżbietę.

Jak widać, oba przywileje różnią się doбором świąt, natomiast mniej więcej taka sama jest liczba dni, w jakie odpusty można uzyskiwać (ze wskazaniem jednak na dokument awinioński). W doku-

³⁵ Określenie indykcji wprowadzono tylko w dokumencie BJ, rkps 7759, k. 127 v. Dyplom ten, wystawiony 20 lutego 1455 r., ma wpisaną indykcję 2, co jednak można tłumaczyć pomyłką kopisty.

³⁶ NKDMaz., t. 2, nr 271. Pomijamy przy analizie dokument ZDm. Pł., t. 1, nr 32, gdyż dotyczył on jedynie członków bractwa NMP przy katedrze.

³⁷ Zdarzało się, że Oleśnicki nadawał 100 dni odpustu *ex parte cardinalatus* i dodatkowe 40 dni *ex parte episcopatus* (ZDKDK, t. 2, nr 548).

³⁸ Dokładne porównanie umożliwia załączona na końcu tabela (por. Aneks nr 2).

³⁹ Obszerne katalogi występują jeszcze w sześciu przywilejach Oleśnickiego (por. Aneks nr 2).

⁴⁰ Wielki Piątek pojawia się w Zb. dok. paul., nr 133; ZDKDK, t. 2, nr 455; AKKr., perg. 430; ADom., perg. 136; zaś święta Krzyża Św. występują, oprócz powyższych, także w Zb. dok. paul., nr 143.

⁴¹ Przywilej ADom., perg. 136, napisany przez tego samego pisarza według bardzo zbliżonego formularza, uwzględnia Zaduszki.

⁴² Czterech patronów Polski pojawia się w: Zb. dok. paul., nr 143; ZDKDK, t. 2, nr 545; AKKr., perg. 445.

⁴³ Najwięcej ich występuje w ZDKDK, t. 2, nr 545.

⁴⁴ Św. Dorota pojawia się w ADom., perg. 136, który ma identyczny spis świętych dziewic. Innymi świętymi występującymi w przywilejach Oleśnickiego są św. Cecylia, Łucja i Agata, czy św. Scholastyka (AKKr., perg. 430, 445).

mencie Oleśnickiego zwraca uwagę fakt, że wykaz jest uporządkowany, a ponadto szerzej są w nim uwzględnione święta Maryjne i poświęcone świętym–kobietom. Wydaje się, że przywileje odpustowe mogą stać się punktem wyjścia do ciekawych analiz zmian popularności kultów rozmaitych świętych⁴⁵. Interesujące, choć raczej niewykonalne, byłoby prześledzenie przyczyn, dla których na jednych przywilejach część świętych się pojawiała, choć nie występowała na innych. Można sądzić, że wpływ na katalog świąt miał odbiorca dokumentu, który, jeśli zależało mu na zwiększeniu atrakcyjności ośrodka, mógł prosić o uwzględnienie specyficznych świąt. Widać to w przywilejach dla paulinów i dominikanów⁴⁶. Najbardziej rozbudowany wykaz świętych wyznawców i męczenników znalazł się w odpuszczeniu dla krakowskiego kościoła Wszystkich Świętych; przypuszczalnie tamtejszy pleban starał się, żeby wierni rzeczywiście mogli uzyskać odpust w niemalże wszystkie święta⁴⁷. Przy braku takich sugestii, kancelaria biskupia wpisywała po prostu święta najpopularniejsze w swojej diecezji⁴⁸.

Oba dokumenty posługują się typowymi dla prawa kościelnego formułami na określenie tego, co powinni zrobić wierni, by otrzymać odpust. Dokument awinioński tę część ma bardziej szczegółową, uwzględniającą zarówno różne formy dewocji (niekiedy dość szczególne, np. odmówienie na klęczkach trzy razy Zdrowaś Mario podczas wieczornego bicia w dzwony, czy obejście kościoła i cmentarza podczas modlitwy⁴⁹), jak i wspomnienia materialnego świątyni. Oleśnicki sformułował tę część przywileju bardziej ogólnie; zwraca uwagę „element patriotyczny” — modlitwa za spokój w Kościele powszechnym i Królestwie Polskim, która zastępuje występującą w dokumencie awiniońskim formułę modlitwy „za obecnego władcę i jego przodków”⁵⁰.

Powyższa analiza wskazuje, że dokument odpustowy Oleśnickiego dla katedry plockiej nie wyróżniał się niczym szczególnym spośród innych przywilejów tego wystawcy. Był jednak jedynym wystawionym dla ośrodka spoza diecezji krakowskiej i na pewno przysporzył korzyści katedrze plockiej, zapewniając napływ pielgrzymów i środków materialnych. Dokument nie nosi śladów przywiezienia, nie był więc eksponowany w miejscu dostępnym dla wiernych⁵¹. Zapewne ograniczono się jedynie do odczytywania jego treści, ewentualnie sporządzono kopię, którą umieszczono w katedrze. To może świadczyć o wysokim uznaniu, jakim cieszył się ten dokument. Bardziej praktycznie rzecz ujmując, można stwierdzić, że zapewne wraz z dokumentem do Płocka dotarła też wieść o śmierci kardynała (zm. 1 IV 1455). Tym staranniej przechowywano więc jego przywilej, gdyż nie było już szans na otrzymanie kolejnego.

⁴⁵ Podobnie przywileje odpustowe postrzega H. Manikowska, *Wrocławski liber indulgentiarum*, s. 143.

⁴⁶ Dokument dla kościoła paulińskiego w Beszowej uwzględnia św. Pawła eremity (Zb. dok. paul., nr 143), zaś dla dominikańskiego kościoła św. Trójcy w Krakowie — św. Dominika (ADom., perg. 136). Związki pomiędzy odbiorcą dokumentu a listą zawartych w nim świąt widać bardzo wyraźnie na przykładzie dokumentu dla dominikanów, którego Oleśnicki był współwystawcą. Na synodzie w Łęczycy w 1441 r. kilku biskupów wspólnie wydało przywilej odpustowy dla wszystkich kościołów dominikańskich w Królestwie Polskim i poza nim, w którym, oprócz świąt Pańskich i Maryjnych, wymieniono także św. św. Dominika wyznawcę, założyciela zakonu, Tomasza z Akwinu i Piotra, dominikanina–męczennika. Dołączono też święta św. św. Katarzyny i Apolonii oraz św. Mikołaja wyznawcy (ADom., sygn. PT 1, Copiarium privilegiorum et aliorum documentorum Conventus Plocensis SS. Trinitatis Ord. Praedicatorum, s. 16–17). Dokumentowi temu zamierzam poświęcić oddzielny artykuł.

⁴⁷ AKKr., perg. 430. Por. tabela w Aneksie nr 2.

⁴⁸ Najważniejsze święta diecezji krakowskiej omawia H. Wąsowicz, *Kalendarz ksiąg liturgicznych Krakowa do połowy XVI wieku*, Lublin 1995, s. 346–419. Zestawienie głównych świąt na Mazowszu (w porównaniu z innymi diecezjami) podaje G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 351–368. Ibid., s. 368–388, analiza popularności poszczególnych świąt. Na podstawie analizy datacji wpisów w księgach miejskich szczególnie popularne święta przedstawiła A. Bartoszewicz, *Czas i datacja czynności kancelaryjnych w małych miastach polskich późnego średniowiecza*, w: *Aetas media, aetas moderna*, Warszawa 2000, s. 607–614.

⁴⁹ NKDMaz., t. 2, nr 271: — — *qui serotina pulsacione campane flexis genibus ter „Ave Maria” dixerint, — — seu qui dictam ecclesiam et eius cimiterium exorando circumerint — —*.

⁵⁰ NKDMaz., t. 2, nr 271: *et qui pro presencium impetratore et suis parentibus — — oraverint*. Modlitwa za pomyślność Kościoła i Królestwa występuje również w innych przywilejach Oleśnickiego, por. np. ZDKDK, t. 2, nr 538, 544, 548.

⁵¹ Por. M. Koczerska, *Miniatura*, s. 166.

ANEKSY

Nr 1

Zamieszczone poniżej wydanie dokumentu kardynała Oleśnickiego zostało oparte na *Instrukcji wydawniczej dla średniowiecznych źródeł historycznych*, Kraków 1925. Tekst brakujący uzupełniono (w nawiasach kwadratowych) na podstawie innych dokumentów odpustowych Oleśnickiego, kursywą oznaczono rekonstrukcje niepewne. Ze względu na uszkodzenie tekstu zaznaczono końce wszystkich wersów.

[Sandomierz], 30 marca 145[5]

Zbigniew Oleśnicki kardynał i biskup krakowski nadaje 100 dni odpustu odwiedzającym katedrę plocką w określone święta i świadczącym na rzecz świątyni.

Or.: Archiwum Diecezjalne w Płocku, perg. 290. Pergamin dwustronnie wyprawiony, wym. 446 x 242 + 88 mm, dobrze zachowany, nieliczne plamy rdzy. Prawdopodobnie przy odrywaniu pieczęci urwany został cały lewy dolny róg dokumentu. Ślad po jednej pieczęci. Pismo duże, staranne, prawie bez skrótów. Skromny inicjał S. Na odwrociu streszczenie z XVI w.: Indulgentie centum dierum a Sbigneo cardinali ecclesie Plocen. concessa in multis eis festis [?] (tekst słabo widoczny) oraz sygnatury XVII–XIX w.

Uw.: W wyniku uszkodzenia dokumentu brakuje końcówki daty rocznej. Jej uzupełnienie było możliwe dzięki datacji według pontyfikatu papieża Mikołaja V.

||SBIGNEUS|| miseracione divina tituli Sancte Prisce Sancte Romane Ecclesie presbiter cardinalis et episcopus Cracoviensis¹ | universis Cristifidelibus salutem in Domino sempiternam. Cum ad divine laudis obsequium altaria sanctorum in titulum erigantur, | ut in eis per oraciones supplicancium beatorum agminum suffragia implorentur terrestres, quidem ecclesia celestis mansionis edificium representat | et in hac exhiberi debet officium, quo ad illam per feliciorum ascensum aditus possit preparari. Cupientes itaque, ut ecclesia cathedralis | Plocensis a Cristifidelibus dignis honoribus iugiter veneretur et salus in ea proveniat animarum, omnibus Cristifidelibus contritis dunta | xat et confessis, qui ad ecclesiam pefatam in festis Nativitatis, Circumcisionis, Epiphanie, Pasche, Ascensionis, Penthecostes, Trinitatis, | [Corpori]^a Cristi et in festis Nativitatis, Annunciationis, Conceptionis, Visitacionis, Assumptionis et Purificacionis Beate Marie Virginis | [nec non in fe]^bstis sancti Johannis Baptiste, Petri, Pauli, Jacobi, Bartholomei, Andree, Thome, Mathie, Philipi et Jacobi, Simonis et Jude | [apostolorum, Stanislai,]^c Adalberti, Stephani et Laurencii martirum, Martini, Nicolai, Gregorii confessorum, Agnetis, Katherine, Marga | [rethe, Dorothee et Ba]^drbare virginum, Marie Magdalene, Hedwigis, Anne, Elizabeth electarum, in festis Sancti Martini, Omnium Sanctorum, | [et in die animarum Sa]^dntorumque Johannis, Mathei, Marci et Luce Ewangelistarum ac in dedicacione eiusdem ecclesie causa devocionis | [et oracionis accesserint, missisque]^e et divinis officiis ibidem interfuerint, vel qui pro pacifico Ecclesie universalis et Regni Polonie statu | [supplices preces ad Deum suerint e]^t pro apparamentis et necessariis eiusdem ecclesie elemosinas suas dederint, aut manus suas quomodolibet | [porrexerint adiutrices, de misericordia Om]^enipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli Apostolorum eius auctoritate confisi, centum dies indulgentiarum | [temporibus perpetuis duraturis impartimur et]^f de iniunctis eis penitentiis in Domino misericorditer relaxamus. In cuius rei testimonium sigillum nostrum | [presentibus est appensum. Datum Sandomirie, pe]^fnultima mensis Marcii anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo | [quinto, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini]^f domini Nicolai divina providencia pape quinti anno nono².

1. ^a uszkodzone   ^b uszkodzone, brak ok. 10–12 znaków   ^c uszkodzone, brak ok. 18 znaków   ^d uszkodzone, brak ok. 20–22 znaków   ^e uszkodzone, brak ok. 1/4 wersu   ^f uszkodzone, brak ok. 1/3 wersu

1. ¹ Zbigniew Oleśnicki h. Dębno, ur. 1389, 1423 biskup krakowski, 1449 kardynał św. Pryski, zm. 1 IV 1455 (M. Koczerska, *PSB*, t. 23, s. 776–784).

² Mikołaj V (Tommaso Parentucelli), ur. 1397, biskup Bolonii, wybrany papieżem 6 III 1447, zm. 25 III 1455 (R. Fischer–Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1990, s. 135–137).

Nr 2

Święta uwzględnione w przywilejach odpustowych

Oznaczenia dokumentów:

A — Jan arcybiskup Edessy i 11 biskupów dla katedry plockiej (NKDMaz., t. 2, nr 271)

Dokumenty kardynała Oleśnickiego (w kolejności chronologicznej):

B — dla kościoła Wszystkich Świętych w Krakowie (AKKr., perg. 430)

C — dla kolegiaty sandomierskiej (ZDKDK, t. 2, nr 545)

D — dla klasztoru jasnogórskiego (Zb. dok. paul., nr 133)

E — dla katedry krakowskiej (AKKr., perg. 445)

F — dla ołtarzy w kościele Św. Trójcy w Krakowie (ADom., perg. 136)

G — dla kościoła paulinów w Beszowej (Zb. dok. paul., nr 143)

H — dla katedry plockiej (AD Płock, perg. 290)

Święta	A	dokumenty Oleśnickiego						
		B	C	D	E	F	G	H
Pańskie:								
Boże Narodzenie	+	+	+	+	+	+	+	+
Obrzezanie	+	+	+	+	+	+	+	+
Trzech Króli	+	+	+	+	+	+	+	+
Wielki Piątek	+	+	+	+		+		
Wielkanoc	+	+	+	+	+ ¹⁴	+	+	+
Wniebowstąpienie	+	+	+	+	+	+	+	+
Zielone Świątki	+	+	+	+	+	+	+	+
Św. Trójcy	+	+	+	+	+	+	+	+
Boże Ciało	+	+	+		+	+	+	+
Znalezienie św. Krzyża	+	+	+	+		+	+	
Podwyższenie św. Krzyża	+	+	+	+		+	+	
Maryjne:	+ ¹							
Narodziny		+ ³	+ ⁶	+ ⁹	+	+	+	+
Zwiastowanie		+	+	+	+	+	+	+
Niepokalane Poczęcie		+	+	+	+	+	+	+
Nawiedzenie		+	+	+	+	+	+	+
Wniebowzięcie		+	+	+	+	+	+	+
Oczyszczenie		+	+	+	+	+	+	+
związane z Janem Chrzcicielem:		+		+ ¹⁰		+ ¹⁷	+ ¹⁸	+ ¹⁹
Narodziny	+		+		+			
Ścięcie	+		+					
apostołów	+ ²	+ ⁴	+ ⁷	+ ¹¹	+ ¹⁵	+	+	+
św. św. Piotra i Pawła	+	+	+			+	+	+
Ewangelistów	+ ²	+ ⁴	+ ⁷	+ ¹¹		+	+	+
Wszystkich Świętych	+	+	+	+	+	+	+	+
Dzień Zaduszny	+	+	+	+	+		+	?
<i>dedicatio ecclesie</i>	+			+ ¹²	+	+	+	+
w oktawy wszystkich wymienionych święt (o ile mają oktawę)	+		+		+ ¹⁶			
Michała Archanioła	+		+	+		+	+	
patronów Polski:								
Wojciecha			+		+	+	+	+
Stanisława			+		+	+	+	+ ²⁰
Wacława			+		+			
Floriana			+		+			

Święta	dokumenty Oleśnickiego							
	A	B	C	D	E	F	G	H
męczenników i wyznawców:				+11				
Zygmunta króla	+							
Jerzego rycerza	+							
Stefana męczennika	+	+	+				+	+
Wawrzyńca męczennika	+	+	+				+	+
Mikołaja wyznawcy	+	+	+		+	+	+	+
Marcina wyznawcy		+	+		+	+	+	+21
Grzegorza wyznawcy	+	+	+					+
Hieronima przebitera	+	+	+		+			
Augustyna biskupa	+	+	+				+	
Ambrożego		+	+					
Kaliksta		+						
Rufusa		+						
Kastora		+						
Bernarda		+						
10 tysięcy męczenników		+						
Benedykta			+					
Leonarda opata i wyznawcy						+		
Dominika wyznawcy						+		
Pawła eremity							+	
świętych dziewic:				+11				
Barbary		+5	+			+		+
Agnieszki	+	+	+			+	+	+
Katarzyny	+	+	+		+	+	+	+
Małgorzaty		+	+			+	+	+
Doroty						+	+	?
Cecyli			+					
Łucji		+	+					
Agaty		+	+					
Scholastyki	+	+						
11 tysięcy dziewic			+					
<i>electarum</i> :								
Jadwigi					+	+	+	+
Elżbiety						+	+	+
Anny	+					+		+
wybrane niedziele (ew. niedziele i święta)		+	+ ⁸	+ ¹³				
w czasie Adwentu			+	+				
w czasie Wielkiego Postu			+	+				
w 3 dni krzyżowe				+				

Objaśnienia:

¹ *in singulis festis.*² *omnium aliorum apostolorum et ewangelistarum.*³ *tekst uszkodzony: in omnibus festis Beate Marie Virginis.*⁴ *Andree, Jacobi, Bartholomei et omnium apostolorum et ewangelistarum.*⁵ *zgięcie dokumentu, na fotografii tekst słabo widoczny.*⁶ *in omnibus et singulis festis S. Mariae Virginis.*⁷ *Jacobi, Bartholomei, Johannis, Andree, Mathie, Marci, Luce, Mathei ewangelistarum ceterumque apostolorum.*⁸ *singulisque diebus dominicis et festivis.*

⁹ *in omnibus festis Beate Marie Virginis.*

¹⁰ *in die Johannis Baptiste.*

¹¹ *in omnibus festis apostolorum, ewangelistarum, martirum, confessorum.*

¹² *in Dedicatione eiusdem monasterii.*

¹³ *singulisque diebus dominicis et festivis.*

¹⁴ *Resurrectionis.*

¹⁵ *in festivitibus duodecim Apostolorum.*

¹⁶ *per ipsarum Nativitatis, Visitacionis, Assumpcionis Sancte Marie et Nativitatis Sancti Johannis ac Apostolorum predictorum Petri et Pauli, Stanislai, Floriani festivitibus octavas.*

¹⁷ *in Sancti Johannis Baptiste.*

¹⁸ *in festis Sancti Johannis Baptiste.*

¹⁹ *in festis Sancti Johannis Baptiste.*

²⁰ *tekst rekonstruowany.*

²¹ *w tekście św. Marcina wymieniono dwa razy.*